

EPITAAF

vereniging voor funeraire archeologie

TAFOFIEL 39 – februari 2018

ISSN 2593-3639

1. Nieuwjaarswensen.....	2
<i>Een terugblik op 2017... en een vooruitzicht op 2018</i>	
2. Lidgelden.....	4
3. Open Monumentendagen 2017 – een terugblik.....	5
4. Verslag van het ASCE Congres 2017, te Athene.....	9
5. Kerameikos en de <i>First Cemetery of Athens</i>	12
6. Verslag van het Gipscolloquium.....	16
7. Verslag van het Internationaal Congres <i>Souls of Stone</i> te Lissabon.....	22
8. Stad Brussel huldigt de gerestaureerde graf galerijen van Laken.....	24
9. Agenda 2018.....	25

1

Epitaaf vzw krijgt de steun van

1. NIEUWJAARSWENSEN

Traditioneel zijn we eerder aan de late kant om het nieuwe jaar in te luiden... en als goede erfgoedzorgers houden we natuurlijk tradities in ere.

Dit is het moment voor een terugblik, het opmaken van de balans van het voorbije drukke jaar. Die is, in alle bescheidenheid, voor vzw Epitaaf positief. We hebben een erg boeiend jaar achter de rug met de traditionele erfgoedactiviteiten, de vele rondleidingen in het atelier en op het kerkhof van Laken, maar daarnaast ook enkele uitzonderlijke activiteiten.

De Erfgoeddag van zondag 23 april 2017 stond in het teken van 'Zorg'. Met de tentoonstelling 'Zorg om de nalatenschap van de grafmakers Salu' kon de vzw Epitaaf voor het eerst zijn archief- en documentatiecentrum openstellen voor het publiek. In 2016 werd immers een langdurig inventarisatie- en archiveringsproject afgerond met de steun van de VGC. Bij dit werk stootten we op enkele ontdekkingen, die we graag toonden in ons gedeeltelijk vernieuwd en heringericht archief.

Het wordt stilaan een traditie dat onze vereniging tijdens de 'Week van de Begraafplaatsen' een Brusselse begraafplaats aandoet. Op 3 juni 2017 was dit de mooie en zeer interessante begraafplaats van Watermaal-Bosvoorde, gelegen op een heuvelrug aan de rand van het Zoniënwood. De graftekens van Nobelprijswinnaar August Beernaert, industrieel Adolphe Stoclet, schilder Rik Wouters en de graf galerijen werden door een talrijke groep van 35 deelnemers enthousiast ontvangen.

Kort daarna was het richting Doornik voor de jaarlijkse ledendag op 2 juli 2017. Robin Legge had een zeer interessant programma samengesteld met als blikvanger uiteraard het gekende *Cimetière du Sud*.

Het drukke najaar kende aanvang met de jaarlijkse Brusselse Open Monumentendagen die als thema Natuur in de Stad meekreeg. Het voormalige atelier Salu werd twee dagen opengesteld en we konden rekenen op ongeveer 500 bezoekers voor onze tentoonstelling 'De Funeraire betekenis van bloemen en planten'. De OMD 2017 viel samen met zeer uitzonderlijke gelegenheid: op 16 september 2017 was het de 30ste verjaardag van het overlijden van Ernest Salu III, de laatste telg van de beeldhouwersfamilie. Naar aanleiding van deze herdenking nam vzw Epitaaf het initiatief het grafteken van Ernest Salu I te laten restaureren en reinigen. Dit opmerkelijke graf werd volledig uitgewerkt in marmer en kreeg het tijdens de lange restauratiewerk hard te verduren. De familieleden werden uitgenodigd om het opnieuw in te huldigen. Een zeer emotioneel moment, we mochten onverhoopt meer dan 35 familieleden en verwanten verwelkomen. U leest meer hierover in deze Tafofiel.

Oktober is traditioneel een maand van studiedagen en colloquia. Op 10 en 11 oktober organiseerden we samen met het *Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* een zeer gesmaakt tweedaags colloquium over de rol van plaaster in de beeldhouwkunst.

Ook in oktober bracht een nocturne met artistieke interventies op de begraafplaats en het atelier meer dan 50 mensen op de been. Een samenwerking met het gemeenschapscentrum *Nekkersdal* en de *Brusselse Academie* die zeer gesmaakt werd en hoogst waarschijnlijk een vervolg zal kennen.

Daarnaast hebben we nooit zoveel rondleidingen gegeven, mede dankzij de opening van de gerestaureerde graf galerijen op het kerkhof van Laken.

Met onze kleine ploeg van vrijwilligers/bestuursleden blikken we dus enigszins vermoeid maar met

tevredenheid terug. We kregen gelukkig regelmatig hulp van de leden van onze algemene vergadering en van enkele gemotiveerde leden, vrienden en sympathisanten.

Bij aanvang van een nieuw jaar, en voor de nieuwe leden die we in 2017 al hebben mogen verwelkomen, zetten we kort onze kerntaken nog even op een rij:

- Het in stand houden, beheren en ontsluiten van het voormalig atelier Salu en zijn collectie in Laken.
- Het uitbouwen van een museum en documentatiecentrum voor funeraire kunst en erfgoed.
- Het sensibiliseren rond de waarde en betekenis van het funerair erfgoed via tentoonstellingen en publicaties.
- De leden een waaier aan activiteiten aanbieden (tentoonstellingen, excursies, lezingen).
- Opgebouwde expertise ten dienste stellen via adviezen en interventies, lezingen op aanvraag, rondleidingen, etc.
- De communicatie verzorgen met onze leden en met iedereen die geïnteresseerd is in het funerair erfgoed en de funeraire cultuur (via de tafiel, de website en de facebookpagina).

Ons programma voor 2018 zal - zoals steeds - inzetten op de vaste publieksmomenten (Erfgoeddag, Open monumentendagen). We hopen onze leden en sympathisanten te mogen ontmoeten op een weliswaar beperkt maar kwalitatief aanbod van activiteiten en excursies. Ten gepaste tijd zullen we jullie van al deze activiteiten op de hoogte houden alsook het reilen en zeilen binnen de vereniging...hoewel? In alle geval u bent steeds van harte welkom.

En ten slotte - we zouden het nog vergeten – onze allerbeste wensen voor 2018!

Epitaaf doet inspanningen om de (te) kleine ploeg van bestuursleden aan te vullen. Wij moesten helaas afscheid nemen van Robin Legge die te veel is opgeslorpt door zijn drukke werkzaamheden in Doornik. Intussen konden wij twee nieuwe kandidaten verwelkomen; Sofie Cattray en John Zwaenepoel. We hopen op termijn zo de kern versterkt te zien.

Het bestuur van vzw Epitaaf: Lode De clercq, Tim Jansens, Linda Van Santvoort en Tom Verhofstadt.

2. LIDGELDEN

Even klassiek als onze late wensen is de vraag om ons ook in het nieuwe jaar te blijven steunen. Uw bijdrage is belangrijk! Het helpt ons te blijven ijveren voor het behoud en de waardering van het funerair erfgoed en natuurlijk de instandhouding van het atelier Salu en zijn rijke collectie.

En behalve onze nieuwsbrieven en activiteiten zullen we ook in 2018 een fijne en boeiende ledendag op touw zetten.

Alvast hartelijke dank voor de verlenging van uw lidmaatschap. De voorwaarden zijn onveranderd:

Gewoon lid (individueel):	25 €
Steunend lid:	125 €
Beschermend lid:	1500 €

Overschrijven op rekeningnummer **BE20 0682 0392 6056** van Epitaaf vzw met vermelding van "lidmaatschap 2018 + Naam en Voornaam"

3. OPEN MONUMENTENDAGEN 2017- EEN TERUGBLIK

LINDA VAN SANTVOORT

Op 16 en 17 september was het voor de zoveelste keer Open Monumentendag in Brussel. Het thema “natuur in de stad” was de aanleiding voor een tentoonstelling waarin getoond werd hoe de natuur als inspiratie heeft gediend bij de creatie van funeraire monumenten. In de collectie van Epitaaf zijn voorbeelden die deze inspiratie aantonen overvloedig aanwezig. Een brede waaier aan plant- en bloemmotieven met een symbolische en funeraire connotatie vinden toepassing in kransen, ornamenten en decoraties allerhande. Ook het samengaan van natuur en (funeraire) architectuur op begraafplaatsen geeft stof tot een interessante benadering. Alweer kon

Epitaaf rekenen op een talrijke opkomst van om en bij de 400 bezoekers gespreid over twee dagen. De rondleidingen op het kerkhof van Laken en de tentoonstelling werd gesmaakt.

Dat deze editie samenviel met de dertigste verjaardag van het overlijden van Ernest Salu III moest natuurlijk aanleiding zijn tot een speciaal moment.

In de lente van 2017 werd de restauratie van de graf galerijen tot een goed einde gebracht waardoor ze opnieuw volledig tot hun recht komen. Voor de valorisatie van het kerkhof van Laken en zijn erfgoed is dit een belangrijk keerpunt. Als kanttekening moesten wij echter vaststellen dat de graftekens in de onmiddellijke omgeving van de graf galerijen veel te leiden hadden gehad onder invloed van de restauratiewerf. Het grafmonument Salu – gelegen naast te ingang van de graf galerijen- was zodanig vervuild dat het witte marmer nauwelijks nog te onderscheiden was van de grijze hardsteen.

Epitaaf nam het initiatief om het grafmonument grondig te laten reinigen waardoor het samen met de gerestaureerde graf galerijen opnieuw tot recht zou komen.

Om dit initiatief de nodige luister bij te zetten werd de familie Salu uitgenodigd om samen met Epitaaf hier een plechtig moment van te maken. De respons van de familie Salu was overweldigend. Zij waren talrijk aanwezig wanneer het Salu Monument opnieuw werd 'onthuld'. De gelegenheidstoespraak van de voorzitter kan u hieronder lezen. Na dit plechtig moment ging het gezelschap richting atelier Salu waar tijdens een receptie de familie en Epitaaf terugblikten en er herinneringen werden opgehaald. Voor

Epitaaf was dit een van de meest memorabele momenten in haar bijna dertig jarig bestaan. Uit de respons van de familie Salu weten wij dat zij dit initiatief wisten te appreciëren.

Herdenking Ernest Salu III

LINDA VAN SANTVOORT
VOORZITTER EPITAAF VZW

Vandaag herdenken wij Ernest Salu III die dertig jaar geleden, op 16 september 1987, overleed. Hij was de laatste van het driegeslacht Salu: drie generaties beeldhouwers die gedurende meer dan een eeuw hun stempel drukten op de funeraire kunst en op het kerkhof van Laken in het bijzonder.

Ernest Ghislain Alphonse Salu was geboren in 1909 en naar het voorbeeld van zijn vader en grootvader volgde hij lessen aan de Brusselse academie. Hij was er een leerling van beeldhouwer Isidoor de Rudder van 1925 tot 1933. Als goede leerling behaalde hij een eerste prijs met een studie van een naakte man, een werk dat vandaag nog steeds het atelier siert. Na zijn studies ging Ernest Salu III aan de slag in het atelier van zijn vader waar hij na de tweede wereldoorlog de leiding nam.

Het monument waar we ons nu bevinden is een werk van Ernest II. Het eerste document dat getuigt van de creatie klimt op tot 15 mei 1927, de vooravond van de vierde verjaardag van het overlijden van stamvader Ernest I. De plannen voor het monument werden uiteindelijk ingediend bij de administratie in september 1931. We durven te veronderstellen dat Ernest III – toen nog student - de realisatie van dit familiemonument met meer dan gewone belangstelling heeft gevolgd.

De uitvoering was aanvankelijk voorzien in « Pierre d'échillon » maar uiteindelijk werd het monument uitgevoerd in Carrara marmer. Het is een voorbeeld bij uitstek van het artistieke talent en het vakmanschap van de beeldhouwers Salu.

De Salu's zetten een eeuw lang de toon in de funeraire sculptuur. Op het ritme van de nieuwe tendensen in de kunst en architectuur en in overeenstemming met de maatschappelijke ontwikkelingen wisten zij tegemoet te komen aan de wensen van de opdrachtgevers. De Salu's toonden zich receptief voor de smaak van hun cliënteel; de Brusselse burgerij. De sleutel tot het succes van dit familiebedrijf lag in het vinden van evenwicht tussen ondernemerschap en artistieke creativiteit. Omstreeks 1900 waren er 40 arbeiders waaronder een tiental beeldhouwers in dienst.

De talrijke vermeldingen en medailles die de beeldhouwers Salu behaalden op tentoonstellingen en kunstmanifestaties en die zij met trots afficheerden in hun briefhoofden zijn het bewijs dat hun werk ook binnen het kunstmilieu erkenning genoot. Maar boven alles stond het atelier Salu garant voor vakmanschap en meesterschap in het artistiek uitwerken van funeraire thema's en in het bewerken van uiteenlopende materialen. Dat het kunstenaarschap werd doorgegeven van vader op zoon en

kleinzoon verzekerde de continuïteit binnen het familiebedrijf en boezemde vertrouwen in bij de talrijke opdrachtgevers-klanten.

De waaier aan activiteiten bleef evenwel niet beperkt tot het artistieke ; Ernest Salu I was ook actief in het verenigingsleven en in de politiek, hij was de oprichter van de Crèche Clémantine die later zijn naam kreeg en die tot vandaag gekend is als crèche Ernest Salu. Het sociaal engagement was evenzeer een familietraditie.

Tussen 1874 – jaar van de oprichting – en 1983 – toen de activiteit werd stopgezet, onderging de funeraire cultuur fundamentele veranderingen. Stichter Ernest Salu I bracht zijn bedrijf tot een culminerend hoogtepunt rond de eeuwwisseling. Na de eerste Wereldoorlog kwam er een ommekeer. Nieuwe generaties streefden naar meer bescheidenheid, ingetogenheid en soberheid. Later zal dat evolueren naar standaardisatie in de grafkunst.

Voor Ernest III waren de artistieke opportuniteiten zeldzaam maar de uitdaging bleef evenwel groot. Het onderhoud en de restauratie van vele honderden monumenten op het kerkhof van Laken waren een van zijn belangrijkste bekommernissen.

De Salu's waren van in het begin sterk geïnteresseerd in fotografie dat een ultiem medium was in het creatieproces. Honderden foto's die bewaard zijn getuigen op unieke wijze van de kunstenaarspraktijk in het atelier. Ernest III ontwikkelde een bijzondere aandacht voor foto – en film. Hij ontpopte zich tot een begaafd amateur filmer. De reportages die hij maakte over de bouw van het atomium worden vandaag nog getoond aan het grote publiek in de permanente tentoonstelling over Expo '58. Maar vooral zijn reportages over Congo in 1953 en 1955 zijn interessante tijdsdocumenten die getuigen van zijn talent.

Ik had het genoeg kennis te maken met Ernest Salu III in 1985. Dat was naar aanleiding van de voorbereiding van een artikel over kunstenaarsateliers in Brussel en Vlaanderen voor het tijdschrift "Openbaar Kunstbezit" dat verscheen in 1986. Naar aanleiding van de publicatie werd een bezoek aan het atelier georganiseerd. Toen werd het eerste contact gelegd tussen Ernest Salu en de toen nog prille vereniging Epitaaf. Al snel groeide daaruit een intense samenwerking die in de zomer van 1987 resulteerde in een tentoonstelling in het Antwerpse ICC. Die tentoonstelling werd in de herfst van hetzelfde jaar ook voorgesteld in het cultureel centrum Scharpoort in Knokke.

Helaas werd deze boeiende samenwerking abrupt afgebroken door het plotse en onverwachte overlijden van Ernest Salu III op 16 september 1987.

De contacten met de dochters Salu; Gisèle en Micheline waren van bij het begin hartelijk. De gedeelde overtuiging dat de nagedachtenis aan de beeldhouwers Salu niet verloren mocht gaan bracht een overleg op gang om op zoek te gaan naar een toekomstplan voor het atelier Salu. Het idee van een Salu-museum kreeg langzaam vorm. In overleg met de nieuwe eigenaars van het huis en atelier Salu – Wijnand en Mieke Plaizier -nam Epitaaf in 1989 zijn intrek in het atelier. In datzelfde jaar werd op 10 september tijdens de Open Monumentendag het atelier Salu voor het eerst opengesteld voor het publiek. Het was een overweldigend succes en het enthousiasme van de bezoekers sterkte Epitaaf in haar overtuiging om dit project door te zetten.

Marcel Celis – hier vandaag aanwezig – was gedurende bijna 20 jaar voorzitter van Epitaaf vzw en de drijvende kracht achter een langjarig project van restauratie en valorisatie van de voormalige ateliers Salu.

De ambitie om het atelier Salu in al zijn glorie te herstellen is sinds 1989 een van de grootste uitdagingen voor Epitaaf. De vele restauratiecampagnes die wij met de steun van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest hebben kunnen realiseren – in de Brusselse traditie van het stillekes -aan-geven langzaam maar zeker het museum-atelier vorm. Ook de collectie Salu – alle gipsen, foto's en

archiefstukken – is in kaart gebracht en ook dat was maar mogelijk dankzij de niet aflatende steun van onze subsidiërende instantie de Vlaamse Gemeenschapscommissie - “erfgoed Brussel”.

Ik spreek hier vandaag in naam van Epitaaf en wil vooral de inzet van alle enthousiaste vrijwillige medewerkers en bestuursleden onderstrepen. Lode de clercq laat zich verontschuldigen, hij was er uiteraard graag bij geweest.

De huidige bestuursploeg wordt gedragen door Tim Jansens en Tom Verhofstadt. Zonder hun dagelijkse inzet zou Epitaaf en de nagedachtenis van Salu niet kunnen voortgezet worden.

Om te besluiten wil ik in naam van Epitaaf dank betuigen aan onze meest trouwe en loyale ‘fans’; Gisèle en Micheline Salu.

De restauratie van het monument Salu is een ultieme hommage aan hun vader; Ernest Salu en aan de funeraire kunst in het algemeen.

4. VERSLAG VAN HET ASCE CONGRES 2017, TE ATHENE

JOERI MERTENS, OE

ASCE 2017 : Athene en de 'Ancient Greek Art & European Funerary Art'

ASCE

De Annual General Meeting en conferentie van de 'Association of Significant Cemeteries in Europe' (ASCE) ging in oktober 2017 door in Athene (Griekenland). ASCE is een non-profit organisatie, opgericht in 2001. Ze vormt een Europees netwerk van publieke en private eigenaars die instaan voor het beheer van begraafplaatsen. Momenteel vertegenwoordigt het netwerk meer dan 200 leden in 100 steden verspreid over 22 landen van Europa. Het netwerk heeft drie objectieven: de samenwerking bij de bescherming, conservatie en onderhoud van begraafplaatsen stimuleren, het promoten van begraafplaatsen als onderdeel van ons menselijk erfgoed en ten derde het verhogen van het bewustzijn omtrent het belang van begraafplaatsen in Europa. ASCE is het best bekend als de internationale organisator van de 'Europese week van de begraafplaatsen'.

Athene 2017

Het congressthema was bijna voorspelbaar voor Griekenland: 'Ancient Greek Art & European Funerary Art'. Voor zo'n 110 deelnemers werd een zeer gevuld programma met 36 sprekers en 3 bezoeken aan begraafplaatsen gepresenteerd. Naar goede gewoonte werden eerst de lezingen gebracht waarna de bezoeken aan de begraafplaatsen plaats vonden. Dat was enigszins jammer daar pas op de begraafplaatsen de bijna directe band tussen de antieke en moderne Griekse grafkunst duidelijk werd. Vermoedelijk hadden weinig van de niet-

Griekse aanwezigen die sterke band verwacht naar zowel vormgeving als materiaalgebruik. Het merendeel van de Europese sprekers vertrokken vanuit het neoclassicisme en niet vanaf 'ancient Greek art'.

Tot de meest opmerkelijke sprekers behoorden beide keynotespeakers: Sophie Oosterwijk (NL/UK) en Julie Rugg (UK). Sophie Oosterwijk sprak over middeleeuwse graftombes in koperlegeringen en legde de link met de klassieke tradities en het probleem van historische koperdiefstallen. Ze stelde dat brons zeer in trek was bij de middeleeuwse elite omwille van de Bijbelse vermelding. Er bestonden expliciete figuratieve verwijzingen naar de klassieke oudheid als representatie van heidendom. Zowel graftekens in koperlegeringen als relikwieschrijnen werden door dezelfde ambachtslui vervaardigd wat de gelijklopende benadering van beiden verklaart. De originele kleur van brons was voor de middeleeuwer dusdanig belangrijk dat het werd verguld om de glans te behouden. De meeste graftekens waren ingelegd met glas of (half)edelstenen wat hen een bijzonder rijkelijk uitzicht gaf. Dat beeld staat echter in schril contrast met het gepatineerde en doffe brons dat vandaag gewaardeerd wordt. Sophie Oosterwijk bepleitte dan ook het herstel van de glanzende kleur bij middeleeuwse graftekens in musea en kerken.

Julie Rugg legde de nadruk op het belang van wetenschappelijk onderzoek voor conservatie en interpretatie van funeraire kunst en begraafplaatsen. De taak van de onderzoeker is vragen te stellen

en deze te blijven herstellen in verschillende variaties. Ze stelde dat begraafplaatsen niet enkel verhalen vertellen door hun graftekens, ze zijn verhalen op zich. Begraafplaatsen zijn zelf het gevolg van verschillende politieke, economische, hygiënische, religieuze, culturele, ... redenen die ervoor zorgen dat ze voorkomen op bepaalde locaties en er op een bepaalde manier uitzien. Julie Rugg wees op het belang van het onderzoek naar de evolutie van managementstaken, praktijk van grafdelvers en -makers, onderhoud en zonering van begraafplaatsen want ook die elementen vertellen veel over hoe de maatschappij tegenover de begraafplaats staat. Door die wetenschappelijke vragen te beantwoorden kunnen het moderne management, interpretatie en conservatie versterkt en ondersteund worden.

Uit verschillende lezingen bleek het belang van een lokale Griekse gemeenschap of de kruising van belangrijke handelsroutes voor de aanwezigheid van Griekse invloeden op begraafplaatsen. Collin Fenn (UK) presenteerde het Griekse perceel op Norwood Cemetery dat zich duidelijk onderscheidt van de andere onderdelen van de begraafplaats. Sinds de 19de eeuw waren er zeelui aanwezig in Londen en tijdens de Griekse onafhankelijkheidsstrijd kwamen vele vluchtelingen naar de stad. Ze vormden een economische kern in Londen. Die gemeenschap kocht een perceel in Norwood Cemetery waar hun doden werden bijgezet en typisch Griekse graftekens werden opgericht. De vormentaal is antiek (tempels, stelae, ...), aangevuld met symbolen die verwijzen naar het Christendom. Leif Arffmann (DE) belichtte de Griekse symbolen in Christelijke context op zijn begraafplaats te Vejle (Denemarken). Het gaat om een begraafplaats uit 1825 met een combinatie van een strakke structuur en bosgebied. Hij wees er op dat de antieke kunst en cultuur onderwezen werd op school en dat Vejle, een havenstad en een knooppunt van landroutes, steeds een smeltpot van invloeden geweest is. Hij toonde de Griekse symbolen niet enkel op de oude graftekens maar ook op de recente.

Gisela Monteiro (P) stelde het Palema-mausoleum in Lissabon voor met zijn boeiende mengeling van vrijmetselarij- en christelijke symbolen. De vrijmetselaarsfamilie Palema bouwde in 1846 een mausoleum voor de familie en langs de toegangsweg werden de bedienden bijgezet. Verschillende maconnieke invloeden zijn zichtbaar: 7 trappen, het mausoleum is gericht op het oosten, een piramide werd gecombineerd met een Grieks tempelfront, mannen en vrouwen werden gescheiden begraven, ...

Op de filosofische vragen omtrent funerair erfgoed en het beheer ervan werd ingegaan tijdens twee lezingen. Ioanna Paraskevopoulou (GR) ging in op de diverse functies en waarden van begraafplaatsen. Volgens haar bestaat het gevaar dat erfgoedbegravingen enkel gezien worden als musea terwijl het herinneringsruimte zijn waar de Dood rondwaart. De Genus Loci van de plaats mag niet vergeten worden. Er dient aandacht te zijn voor de verschillende hedendaagse gebruikers en niet voor één specifieke doelgroep. Maria Athanasekou (GR) stelde enkele zeer pertinente vragen naar modern beheer van begraafplaatsen. Kunnen niet nabestaanden beslissen over behoud en onderhoud van iemands graf? Wie bezit een monumentaal, artistiek grafmonument? Kan er beslist worden om een artistiek waardevol funerair kunstwerk naar een museum over te brengen? Bij verplaatsing verandert de betekenis en het artistieke grafteken bepaalt de kwaliteit van een begraafplaats. Er werden vragen gesteld naar de spanning tussen bewaren, beschermen, vandalisme ... Is funeraire kunst anders dan gewone kunst?

Er waren twee 'Belgische' inzendingen. Sarah Camerlynck van de Commonwealth War Graves Commission besprak de Griekse architectuur als inspiratiebron voor de architecten van de CWGC. Zowel Belgische als Franse voorbeelden werden besproken. De klassieke oudheid werd door de

CWGC gezien als een neutrale stijl die geen religieuze connotaties inhield. De klassieke schoonheid stond tegenover de gruwel van de oorlog. Volgens de hoofdarchitect Luytens (1869-1944) was de hoofdplicht de klassieke stijl te begrijpen en die op een moderne manier te interpreteren. De begraafplaatsen moesten indrukwekkend, monumentaal en toch menselijk aanvoelen. Joeri Mertens bracht een presentatie over het belang van Tijd voor het ontstaan van erfgoedbegraafplaatsen en dat gelinkt aan drie Griekse goden van Tijd: Aion (eeuwigheid), Chronos (kloktijd) en Kairos (het moment). Tevens werd de representatie van Vader tijd in de funeraire kunst geanalyseerd en afgetoetst aan twee voorbeelden op de Gentse Westerbegraafplaats.

De plaatsbezoeken aan de archeologische site en museum van Karamikos, gevolgd door een bezoek aan de begraafplaatsen van Kifissia en 'The First Cemetery of Athens' vervulde het congres. Er werd ingegaan op het beheer van de begraafplaatsen en vooral het probleem van plaatstekort op de sites. Als oplossing worden de lichamen na vier jaar gelicht en de beenderen opgeborgen in publiek toegankelijke ossuaria.

Uit de plaatsbezoeken bleek dat niet alleen de vormtaal, maar ook het massale gebruik van wit marmer gecontinueerd werd sinds de antieke oudheid. Opmerkelijk was er ook de aanwezigheid van enkele moderne familiekapellen in witte marmer. Kifissia staat bekend om het onderhoud van de gesnoeide topiary.

het 'First Cemetery of Athens', de oudste 19de-eeuwse begraafplaats van de stad ligt op een helling, ooit buiten de stad nu er middenin. De graftekens zijn er herkenbaar als typisch Grieks naar vorm en materiaal en toch passen ze zich in in de internationale tendensen van de periode. Het Griekse witte marmer is er alomtegenwoordig. Opmerkelijk voor een Belg,

doch evident volgens Griekse normen is de aanwezigheid van verschillende kapellen, volgens de verschillende strekkingen binnen het christendom. De begraafplaats met gigantische cipressen is bijzonder schaduwrijk. Op het voorplein, net voorbij de ingang, een modernistische gebouw uit de jaren 1930, werd een nationaal pantheon, gecreëerd. Hier ligt onder andere de Duitse archeoloog Heinrich Schliemann begraven in een imposant grafteken. Verschillende deelnemers hadden bijzondere aandacht voor het ossuarium waar de beenderen van honderden Atheners werden bewaard in metalen koffers.

Gent 2019

Tijdens het congres werd aangekondigd dat Gent in 2019 het ASCE-congres zal organiseren. Het bidboek dat de stad had laten maken via MeetinGent gaf de doorslag samen met het thema 'erfgoedbegraafplaatsen in de 21ste eeuw: gebruik, hergebruik en medegebruik'. De eerste reacties op het thema waren zeer positief en sluiten aan bij een vraag naar meer management gerelateerde thema's op de conferenties. Dat de organisatie in handen ligt van zeven partners werd als een meerwaarde beschouwd: Stad Gent, Provincie Oost-Vlaanderen, Universiteit Gent, Vrije Universiteit Brussel, Grafzerkje vzw, Epitaaf vzw en Onroerend Erfgoed.

Contactgegevens

Association of Significant Cemeteries in Europe
Comune di Bologna - Biblioteca del Museo Civico del Risorgimento
via de' Musei, 8
40124 Bologna
Italy
www.significantcemeteries.org
www.symbolsproject.eu

5. KERAMEIKOS EN DE *FIRST CEMETERY OF ATHENS*

Een antieke en een moderne necropool.

TIM JANSSENS

Met de deelnemers aan het ASCE congres in Athene bezochten we drie begraafplaatsen: de *First Cemetery of Athens*, de belangrijkste necropool van het land, de begraafplaats van de buitenstad Kifissia en de antieke dodenstad Kerameikos, nu een archeologische site. Het bezoek aan de site van Kerameikos en de *First Cemetery* waren zonder twijfel het meest interessant. Hieronder leest u een kort verslag met een paar persoonlijke indrukken.

Kerameikos, van necropool via de vergetelheid naar archeologische site

Wie de plaats nu bezoekt, loopt over verharde paden tussen de blootgelegde resten van antieke funeraire beelden. Het is dan ook onwezenlijk te beseffen dat al die artefacten gedurende eeuwen bedolven waren onder een metershoge laag puin en aarde. Toch was het ooit de voornaamste begraafplaats van het antieke Athene. De naam Kerameikos verwijst overigens naar de pottenbakkers die in deze buurt ten noorden van de Acropolis, dicht bij de rivier de Eridanos, actief waren. Rond de 5de eeuw v. Chr. bouwden de Atheners een nieuwe stadsmuur: deze verdeelde de buurt in een binnen- en buitendeel. Rond twee belangrijke toegangswegen buiten de stadsmuur groeide een enorme necropool waar rijke burgers soms somptueuze grafmonumenten oprichtten. Het was een tijd waarin het verboden was om doden binnen de stadsmuren te begraven.

Nadat de necropool door archeologen werd vrij gelegd werden van sommige graven reconstructies in situ gemaakt. Een van de bekendste is ongetwijfeld het monument voor Dionysius van Kolitos: bovenop zijn graf prijkte een fijn uitgehouwen, levensgrote stier. De meeste monumenten zijn iets bescheidenere bas-reliëfs, sarcofagen, stèles en cypes: minder grootse maar even fijn gehouwen beelden.

Opmerkelijk is dat men heeft kunnen achterhalen dat de plaatselijke overheid op een bepaald moment limieten stelde aan de 'monumentaliteit' van de gedenkstenen. Grootse 'persoonlijke' monumenten konden niet meer. Er werden strikte regels uitgevaardigd: grafmonumenten moesten beantwoorden aan een soort standaard-vorm: een korte zuil met bovenaan een ring. Namen en andere gegevens werden in de zuil gebeiteld en daar bleef het bij. Naast het museum hebben archeologen enkele tientallen van deze zuilen verzameld.

'Gestandaardiseerde' grafmonumenten op de Kerameikossite

Waarschijnlijk raakte de begraafplaats in onbruik met de komst van het christendom. Gedurende vijftien eeuwen bleek de begraafplaats vergeten en raakte bedolven onder slib en puin. Pas rond 1870 is men de site beginnen onderzoeken en sindsdien zijn er duizenden graven ontdekt, een veelvoud aan (keramische) grafgiften en andere objecten werden eveneens opgedolven. Om een goed idee te krijgen van de rijkdom van de graven, het beeldhouwwerk en de diversiteit aan grafgiften is een bezoek aan het museum van de site een absolute must.

Opvallend maar niet geheel verwonderlijk was het feit dat we bij ons bezoek aan de huidige necropool veel van de architecturale en decoratieve elementen zouden herkennen die op begraafplaatsen als Kerameikos voor het eerst werden gebruikt.

13

The First Cemetery: de eerste moderne extra-muros necropool

In Europa staat vooral Italië bekend om haar monumentale, soms extravagante grafkunst. Toch konden we vaststellen dat de 'eerste' begraafplaats van de Griekse hoofdstad nauwelijks moet onderdoen voor bekende necropolen als *Monumentale* in Milaan of *Staglieno* in Genua.

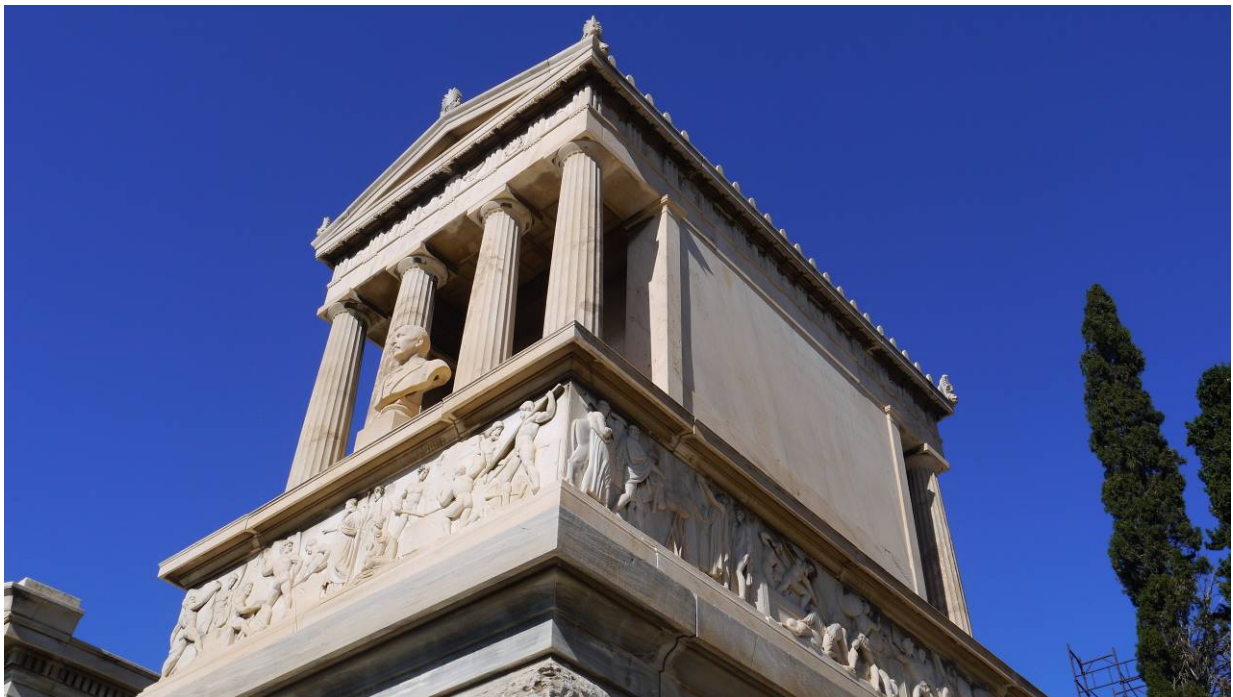
De begraafplaats werd in gebruik genomen in 1838 en een tiental jaren later was de site al opgenomen in toeristische gidsen van Athene. Naarmate de bevolking van de nieuwe hoofdstad toenam, breidde de begraafplaats in fases uit. Momenteel telt deze dodenakker 25,5 hectaren verdeeld over 22 perken, waaronder een voor katholieken, een voor protestanten en een niet meer gebruikt joods gedeelte.

De necropool ligt op een heuvelflank op wandelafstand - nog geen twee km - van Syntagma Square, het plein waar zich het Grieks parlement bevindt en dat velen als het centrum van de stad beschouwen. Zoals zo vele necropolen die ooit extra muros werden aangelegd, is ook deze inmiddels door de stad en de bebouwing ingehaald.

Achter de sobere, moderne, maar monumentale ingangspartij (architecten Aris Konstantinidis en

Andreas Ploumistos) uit 1939 kom je op een voorplein, met de Sint-Theodoruskerk, de belangrijkste van de dodenakker, het ossuarium en enkele technische gebouwen en kantoren én een reeks monumenten - sommigen zeer bescheiden, anderen mastodontisch- voor de 'Groten' van de Griekse geschiedenis.

De sterke helling van het terrein is er goed voelbaar én werd gebruikt om enkele imposante graven nog indrukwekkender te maken. Mooi voorbeeld hiervan is de door architect Ernst Ziller (1837-1923) getekende tempel voor de 'ontdekker van Troje', Heinrich Schliemann (1822-1890). Het twee verdiepingen tellende monument staat op de hoge noord-oostflank van het plein waardoor het letterlijk neerkijkt op de bezoekers beneden. Schliemann was zoals de naam verradt geen Griek, maar een succesvol en extravagant Duitse zakenman en archeoloog met een passie voor de Griekse oudheid. Hij wordt als de ontdekker van Troje beschouwd en groef er het iconische 'masker van Agamemnon' op. Het zou één van de meest emblematische beelden van de Griekse Oudheid worden.

Grafmonument voor Heinrich Schliemann (architect Ernst Miller)

In de periode na de Griekse onafhankelijkheid (1830) waren er overigens vele Duitsers actief in Griekenland, vandaar ook de protestantse en katholieke delen op de begraafplaats. De genoemde architect Ziller was eveneens van Duitse komaf en ontwierp ontelbaar veel gebouwen in de tweede helft van de 19de eeuw in Athene en andere Griekse steden, waaronder ook de somptueuze woning van Schliemann in de hoofdstad. Hij bepaalde zo mee het gezicht van het moderne Griekenland en verkreeg de Griekse nationaliteit. Toch stierf hij berooid. Zijn graf op de *First Cemetery* is blijkbaar geruimd.

Naast deze monumentale en opvallende graven op het voor- of ereplein van de begraafplaats vinden we er ook een aantal sobere maar daarom niet minder pakkende monumenten. Een van de frappantste is *The Mother of the Occupation '41* een beeldhouwwerk van de Griekse beeldhouwer Kostas Valsamis (1908-2003) ter herdenking van de duizenden hongerslachtoffers van de Duitse bezetting van Athene tijdens WO II. Het liggende aangrijpende beeld stelt een overleden,

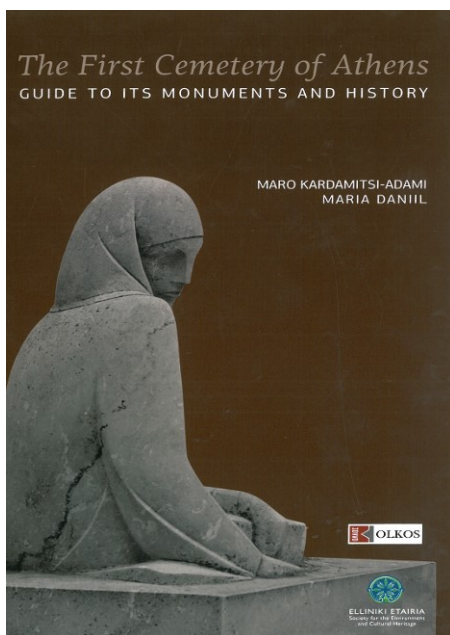
uitgemergelde vrouw voor; een baby klautert tegen haar op, op zoek naar haar borst... De kunstenaar maakte het beeld in de jaren '50 in Parijs waar het voor het eerst in het Rodinmuseum tentoongesteld werd. Hij schonk het beeld aan de stad Athene die het een plaats gaf op haar eerste necropool.

Herdenkingsmonument 'The Mother of Occupation '41' door Kostas Valsamis

Overigens is het verheugend te merken dat de Atheners stilaan de betekenis van hun - recent - funerair erfgoed naar waarde beginnen te schatten. De organisatie van het ASCE-congres en de publicatie van *The First Cemetery of Athens – Guide to its Monuments and History* illustreren dit. Deze kwestie werd haast tastbaar wanneer we voor de *Sleeping Maiden* (1878) van beeldhouwer Yannoulis Chalepas stonden. Een uitzonderlijk realistisch en ondanks de ingetogenheid erg expressieve gisant van Sofia Afentakis, een jong gestorven telg van een voornaam geslacht van zakenlui. Het beeld is zonder twijfel het bekendste grafmonument van de begraafplaats maar is aan reiniging en vooral restauratie toe na jaren van gebrek aan onderhoud. Sommigen pleiten om het in een museum te plaatsen... het gaat ten slotte toch om de 'Rodin' van de Griekse beeldhouwkunst?

Moderne monumenten

Zoals op de meeste Europese necropolen heeft het merendeel van de grafmonumenten een klassieke vormtaal. Toch zijn de moderne kunststromingen niet ongemerkt voorbijgegaan. Een magnifiek voorbeeld is het expressionistische beeld van een zittende rouwende vrouw op het graf van de familie Tombros. Het is een werk van de beeldhouwer Michalis Tombros (1889-1974) en prijkt op de cover van de recente gids over de begraafplaats.

Zelf vonden we bij toeval een vrij recent en erg origineel graf in de vorm van een door abstracte vormen geperforeerd huis. Alles in marmer. Op de foto is de naam te onderscheiden. Heel waarschijnlijk gaat het om een van de meest vooraanstaande hedendaagse Griekse kunstenaars: George Lappas (1950-2016).

Levende begraafplaats

Religie neemt nog een centrale plaats in het leven van veel Grieken en een bezoek aan de begraafplaats hoort er bij. De vele bloemen- en decoratiewinkels én marmerbewerkers die we in de *Anapafseos* ('eeuwige rust') straat voor de ingang van de begraafplaats opmerkten deden al vermoeden dat de grafcultuur en een begrafenisbezoek nog levendig zijn in Athene. En inderdaad; op de begraafplaats zelf is het een komen en gaan van ouderen en jongeren, sommigen klaar om graven te schrobben, anderen met bloemen en planten.

Heel opmerkelijk op de begraafplaats waren de geuren. Naast de 'normale' mediterrane parfums van droge aarde en naaldbomen riek je regelmatig flarden basilicum, verbrande olijfolie (die ze gebruiken voor olielampjes) en het klassiekere wierook. Het geeft iets huiselijks.

Dit artikel is voor een groot deel gebaseerd op volgende uitstekende publicatie:

KARDAMITSI-ADAMI Maro, DANIIL Maria, *The First Cemetery of Athens – Guide to its Monuments and History*, Elliniki Etairia, Athens, 2017, 165 pp.

6. UNIQUENESS AND MULTIPLICATION: PLASTER AS AN ART MATERIAL

Verslag van het Gipscolloquium, 10 en 11 oktober 2017

TOM VERHOFSTADT

In de vorige edities van Tafofiel en de website van [Epitaaf vzw](#) hebt u ongetwijfeld kunnen lezen hoe onze vereniging in samenwerking met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) volop een internationaal gipscolloquium aan het organiseren was dat zou doorgaan op 10 en 11 oktober 2017.

Wij zijn blij jullie te melden dat al het voorbereidend werk en voorziene middelen hebben geloond; dit colloquium mag absoluut een succes worden genoemd. Een internationaal deelnemersveld van onderzoekers van over de hele wereld – van Australië tot Chili en met een kleine omweg via de VS terug naar West-Europa – wisten gedurende anderhalve dag een al even internationaal publiek van onderzoekers en geïnteresseerden te bekoren met kwalitatief hoogstaande uiteenzettingen.

De geplande bezoeken aan het steenrestauratie-atelier van het KIK, de werkplaatsen en depots van de afgietselwerkplaats van de KMKG en uiteraard de gipscollectie van Epitaaf vzw in het voormalige atelier Salu te Laken werden voor de gelegenheid opengesteld en bezocht om het programma van lezingen inhoudelijk zeer mooi aan te vullen. De diversiteit aan benadering omtrent de verschillende aspecten rond gipsen objecten kreeg zodoende vorm.

Na een welkomstwoord door Hilde De Clercq, waarnemend directeur van het KIK. In *Displaying Plaster Casts at the Museum: South Kensington and the Reproduction of Sculpture* werd de toon gezet door de Keynote speaker van dit colloquium, Holly Trusted, hoofdcurator van de (wereld)beroemde *Cast Courts* van het Victoria & Albert Museum te London.

Na de inleidingen tot het colloquium door Géraldine Patigny (KIK) en Tom Verhofstadt (Epitaaf vzw) kon worden gestart met de voormiddagsessie. Deze eerste sessie behandelde de gipscollecties, waar

in navolging van de Keynote, de vraagstelling rond hun oorsprong, hun doelstelling en hun toekomst werd geformuleerd aan de hand van drie lezingen¹. Hier werd stil gestaan bij het huidige statuut van het gipsen beeld. Het merendeel van de

besproken collecties werden in de late 19^e, begin 20^e eeuw samengesteld door musea en/of academische instellingen grotendeels vanuit didactische redenen of vanuit de noodzaak zich een nieuwe identiteit/cultuur aan te meten, gespiegeld aan de Westerse – deze van het oude continent, Europa. Zodoende werden (massaal) Griekse en/of Romeinse beelden samengebracht in één overzichtelijke collectie. Het zogenaamde *Museum of Copies* werd geboren. Maar wat betekenen deze collecties – als ze nog bewaard zijn – vandaag? Het is duidelijk dat er in de 20e eeuw niet al te respectvol werd omgegaan met deze collecties en beelden waardoor ze vaak zijn gedecimeerd. Zo blijven er bijvoorbeeld van 160 gipsen beelden van de ULB vandaag nog 63 over, en in zeer deplorabele staat!

Gezien de nieuwe interesse in gipsobjecten, ongeacht in welke context zij zich bevinden, is het herstel ervan opnieuw prioriteit. Wat zijn de meest toepasbare conservatie- en restauratietechnieken voor gips en gipsen objecten? Is deze aanpak verschillend in functie van hun presentatie en de status (in de kunstgeschiedenis of als pedagogisch hulpmiddel)? Maar ook, wat kan een restauratie van een gips of een gipscollectie ons vertellen? Kan het materiaal of de gebruikte techniek ons iets vertellen over de periode, plek of auteur van het gips? Deze vragen werden in de namiddagsessie behandeld door drie uiteenzettingen aan de hand van *case studies* en voorbeelden van *best practices* van conservatie en restauratie van gipsen objecten. De Noorse wetenschapper Tomas Markevicius² liet ons watertanden door de eerste onderzoeksresultaten voor te stellen van

¹ Decroly, M., Gesche-Koning, N., Henderiks, V., *A new Future for the Plaster Cast Collection of the Université Libre de Bruxelles?*; Kypiotis, L., *“Castaways”: a classical collection adrift on an island continent*; Gallardo, X., *History, composition and significances of the plaster collection of the “Museum of Copies” at the National Museum of Fine Arts in Santiago.*

² Banks, B., Miller, S., Markevicius, T., Olsson, N., *Monoatomic oxygen: a non-contact nanoscale method for nuanced cleaning of plaster and sensitive porous surfaces.*

een 'magische' restauratiepen die, zonder contact met het oppervlakte, en aan de hand van mono-atomische zuurstof, gips en ander gevoelig poreus materiaal kan reinigen! Een meer klassiek verhaal werd gebracht door Tsjechische onderzoekers³ aan de hand van een in situ restauratie- en conservatieproject op de gipscollectie van de Tsjechische beeldhouwer Stanislav Sucharda (1866-1916), dat in erbarmelijke staat wordt bewaard in de familievilla te Praag. Ook uit de reserves van het Louvre werd een opvallend gips bestudeerd en gerestaureerd. Aan de hand van diverse kopieën in marmer verspreid over verschillende musea (kon het oorspronkelijke gipsmodel worden hersteld. Het meesterwerk van de Franse beeldhouwer Giovanni Duprè (1817-1882) 'Abel mort' uit 1855, werd immers de dag na zijn schenking door de kunstenaar aan keizer Napoleon III na de Wereldtentoonstelling van 1855, in de reserves van het museum gedeponneerd en nooit meer boven gehaald. De eerste reinigingspogingen in 1978 en 1980 haalden niets uit en het is pas na een gedetailleerde studie in 2014 dat het in 2017 kon worden gerestaureerd.⁴

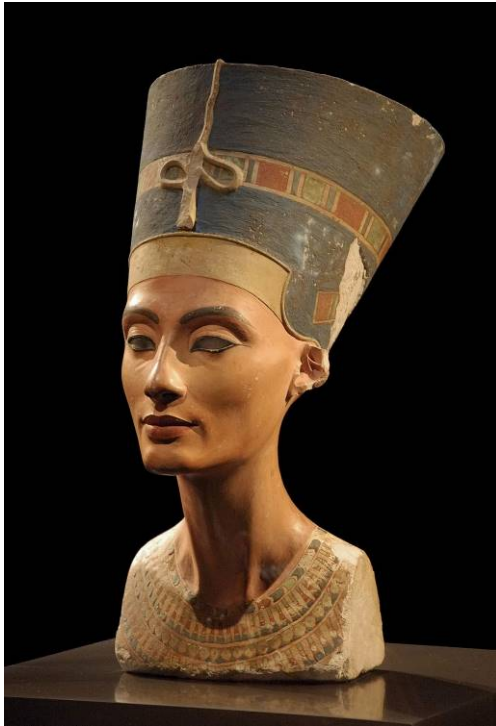
De eerste congresdag werd afgesloten met een werkbezoek aan het steenrestauratie-atelier van het KIK onder leiding van Judy De Roy waarbij op deskundige wijze uitleg werd gegeven aan de restauratieprojecten van het moment.

Op dag twee stond slechts één sessie geprogrammeerd met als doelstelling te focussen op de rol van gips, gipsen mallen (afgietsels) en gipsmodellen in de kunstgeschiedenis. Hier werden volgende vragen of invalshoeken aangekaart; Hoe is het gebruik en/of welke rol speelt gips in de kunstenaarsopleiding, binnen een institutionele (academie, kunstonderwijs) context of in een ateliercontext? Wat is de authenticiteit van, en de positie (status) van het gips binnen een artistiek proces (ontwerp, tussentijdse staat, model, kunstwerk)? Wat is de toegevoegde waarde van gipsen, prenten en foto's in de kunstenaarsateliers? Welke rol vertegenwoordigen gipsen in de praktijk van het kunstenaarsatelier, en in het bijzonder hun plek of positie binnen het oeuvre en de verspreiding ervan? Wat is de betekenis of status van het gips als autonoom object?

³ Tislova, R., Zitkova, P., Doubal, J., *Consolidation treatments for gypsum plaster models.*

⁴ Deschamps-Tan, S., *De l'étude préalable à la restauration d'une épreuve du chef-d'œuvre de Giovanni Duprè, Abel mort : la redécouverte d'un plâtre délaissé.*

Even terug naar de Oudheid... In 1912 onthulde het opgravingsteam van de *Deutsch Orient-Gesellschaft* onder leiding van egyptoloog Ludwig Borchardt (1863-1938) de uitzonderlijke overblijfselen van de werkplaats van een oude Egyptische beeldhouwer, Thutmose genaamd, uit het midden van de 14e eeuw v.Chr. Deze kunstenaar was werkzaam voor Faraó Achnaton (ca. 1351-1333 v.Chr.) nabij de nieuwe koninklijke residentie van Akhet-Aten of het huidige Amarna, in Midden-Egypte. Naast de wereldberoemde buste van Nefertiti, hebben de Duitse opgravers een verzameling gipsen portretstudies ontdekt die het mogelijk maken om het creatieproces van oude Egyptische portretten te reconstrueren, evenals de techniek die wordt gebruikt om de consistentie van koninklijke portretten in het oude Egypte te waarborgen – het fenomeen van portretrecht en de bescherming ervan bleek immers een koninklijke zaak. Dit verklaarde waarom deze koninklijke

beeldhouwer de stukken gips in zijn atelier hield. De Belgische onderzoeker Dimitri Laboury⁵ benaderde deze kwestie aan de hand van een zeer overzichtelijke presentatie met een schitterend verhaal!

De rol van gipsmodellen in het kunstenaarsatelier tijdens het Ancien Regime te Frankrijk werd toegelicht door Eckart Marchand.⁶ Hij traceerde het uitgebreide gebruik van gipsen afgietsels voor koninklijke commissies in Frankrijk. Verschillende factoren spelen hier een rol, zoals de kopieerpraktijken van de Franse Academie in Rome en de vraag naar esthetisch aantrekkelijke gipsmodellen die in de Salon worden geëxposeerd. Maar in de eerste plaats werd de fundamentele rol van de *Bâtiments du Roi*, die de Franse monarch vertegenwoordigde als beschermheer van het nationaal patrimonium en de beeldhouwkunst, duidelijk gemaakt. Deze instelling vereiste kleine en grote gipsmodellen als middel om sculptuurprojecten meestal gerelateerd aan architectuur in hun verschillende stadia te kunnen visualiseren. Gipsmodellen op ware grootte kwamen regelmatig in aanmerking in de laatste fase, waardoor eventueel complexe problemen konden worden waargenomen en verbeterd. Van deze modellen werden vervolgens één of zelfs meerdere exemplaren gemaakt om te voldoen aan de vraag van de instelling om modellen te behouden voor hun werkplaatspraktijken. Het rijke archief van deze instelling, de *Bâtiments du Roi*, maar ook van andere instellingen, zoals het *Hôtel des Invalides* werden geconsulteerd en onderzocht. Het resultaat was een tocht doorheen het werk van de beeldhouwers Edmé Bouchardon (1698-1762), Guillaume Coustou (1677-1746) en Lambert-Sigisbert Adam (1700-1759) waaruit werd geconcludeerd dat het systematische gebruik van afgietsels in Frankrijk in de 17e eeuw de basis legde voor de bijna industriële aanpak van beeldhouwersprocessen in 19e-eeuwse beeldhouwersateliers.

⁵ Laboury, D., *In the workshop of an Ancient Egyptian sculptor*.

⁶ Marchand, E., *Plaster casts in sculptors' workshops in France during the Ancien Regime*.

Een van de grote namen in de beeldhouwkunst van de 19^e eeuw is ongetwijfeld Antonio Canova (1757-1822). Antonio Canova's betrokkenheid bij het materiaal toont de breedte van de artistieke capaciteiten van gips in de late 18^e en vroege 19^e eeuw. Tussen tekening, terracotta, gips en marmer maakte Canova meteen gebruik van aloude sculpturale oefeningen en technieken, zelfs toen hij de rol van gips in zijn oeuvre radicaal herschiep. Ondanks de verklaarde antipathie van de beeldhouwer om in gips te werken, gebruikte Canova desalniettemin de expertise van *formatore*, specialisten in het maken van vormen van oude beeldhouwkunst, waardoor gipsen modellen in dienst stonden van Canova's iteratieve sculpturale praktijk. En tegelijkertijd nam gips, in plaats van terracotta, de rol van 'originele modellen' over voor latere werken in marmer. De Amerikaanse onderzoekster Sarah Betzer⁷ concentreerde zich echter op een andere episode in de relatie van Canova tot het medium: zijn werk als toezichthouder op de creatie van een reeks gipsen afgietsels van oudheden bewaard in het Pio Clementinmuseum in het Vaticaan. Nauwkeurig afgewerkt, tonen de oppervlakken van deze beelden de arbeid die Canova heeft gewijd aan het elimineren van de waarneembare afstand tussen de oppervlaktestructuur van gips en marmer - misschien wel het belangrijkste onderscheid tussen gipsen afgietsels en hun marmeren referenten.

2017 was het Rodin-jaar! 100 jaar geleden stierf deze Franse beeldhouwer. Bénédicte Garnier⁸, conservator van de Rodincollectie en de Meudonsite te Parijs, gaf in haar dissertatie *La collection d'antiques du sculpteur Rodin, de l'objet à l'oeuvre* een mooi overzicht van de persoonlijke Antieke collectie van deze charismatische beeldhouwer en welke plaats deze innam in zijn oeuvre. Deze verzameling werd tussen 1893 en 1917 opgebouwd in het atelier van de beeldhouwer. Binnen deze collectie van maar liefst 6.400 Antieken, onderscheidt zich een reeks van 1.500 gipsproeven naar originelen uit steen, klei of brons, bestaande uit 1030 afgietsels van gemmen (of gesneden (half)edelestenen),

94 afgietsels van muntstukken en ongeveer 370 beelden en reliëfs van alle soorten en maten, waaronder een 30-tal Grieks-romeinse beelden, 320 afgietsels van Europese monumenten en beelden van de Middeleeuwen tot de 19^e eeuw, en een dozijn afgietsels van Aziatische en Mexicaanse beelden en reliëfs. Deze gipsen werden geconfronteerd met drie werkelijkheden: het oeuvre, de verzameling antieke originelen en het imaginaire museum. Ze werden in 1916 geschonken

⁷ Betzer, S., *Canova, 1816: marble, plaster, surface*.

⁸ Garnier, B., *La collection d'antiques du sculpteur Rodin, de l'objet à l'oeuvre*.

aan de Franse staat, samen met de collectie en het atelier en vormden zodoende Nationaal Auguste Rodinmuseum.

Maar welke plaats nam deze collectie antieken in het oeuvre van Rodin? Allereerst verschijnt het gips in de vorm van collage-, montage- en restauratiehandelingen. Zo realiseerde de kunstenaar een opmerkelijk interventionistisch spoor. De studie hiervan verandert onze kijk op het object en bepaalt onze benadering van restauratie. Rodin maakte ook mallen van originele "antieke" voorwerpen, vooral vazen, die hij had gedupliceerd. Deze gipsafdrukken werden vervolgens geassembleerd met zijn eigen figuren.

leggen.

Met deze vier stevige interventies nog in het achterhoofd werden we overdonderd in de afgietselwerkplaats van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis.⁹ De ontvangst en rondleiding door Nele Strobbe, hoofd van de afgietselverzameling- en werkplaats was hartelijk en zeer leerrijk. Deze werkplaats werd opgericht in de 19^e eeuw en beheert een collectie van ongeveer 4000 gietvormen van kunstwerken die dateren van de prehistorie tot de 18^e eeuw. Het productieproces kan worden gevolgd en de afgietsels kunnen worden aangekocht of worden besteld. De apotheose van het bezoek was zonder twijfel het hoofd van Davids Michelangelo op ware grootte dat net uit zijn gietvorm werd genomen...

De afsluitende receptie van het colloquium werd in het voormalige atelier Salu gehouden en werd door het internationale publiek zeer gesmaakt... letterlijk en figuurlijk. We hebben bij vele specialisten open monden helpen dichtklappen of menig wenkbrauwen terug in de plooi helpen

⁹ Montens, V., *Les moulages des Musées royaux d'Art et d'Histoire. Histoire de la collection et de l'atelier des reproductions en plâtre*, Brussel, 2008.

7. INTERNATIONAL CONGRESS – SOULS OF STONE. FUNERARY MONUMENTS: FROM CREATION TO MUSEALIZATION

Verslag van het colloquium, 2 tot 4 november 2017

TOM VERHOFSTADT

Het Nationaal Museum voor Antieke Kunst te Lissabon (P) ontving begin november dit internationaal congres dat grotendeels mediëvisten, maar ook historici, kunsthistorici en conservatoren samenbracht. Funerair beeldhouwwerk is een waardevolle bron voor het begrip van de middeleeuwen. Dit kan worden waargenomen in het licht van een reeks studies en projecten die in de afgelopen decennia zijn uitgevoerd door de internationale wetenschappelijke gemeenschap. Deze onderzoeken, interdisciplinair en die verschillende methodologische benaderingen vertegenwoordigen, moedigen de heroverweging aan van sommige traditionele standpunten over de middeleeuwen.

De omvang, de relevantie en het potentieel van dit onderzoeksgebied wordt daarom steeds duidelijker. In feite kan funeraire sculptuur een bevoorrecht venster zijn voor de observatie van sommige werkelijkheden, die moeilijk toegankelijk zijn via andere middelen en bronnen. Middeleeuwse graven zijn getuigenissen van specifieke personages en processen; ze materialiseren bepaalde manieren van denken en intenties; ze onthullen de complexiteit van sommige concepten en ideologieën, zoals die van de interacties tussen lichaam en ziel in het hiernamaals. Daarom vormen de grafmonumenten een voortdurende uitdaging voor de geleerden. Ze zijn tegelijkertijd het resultaat van spirituele aspiraties en aardse verwachtingen, een esthetisch product en een symbolisch middel, maar ook de plaats waar de concrete vorm van het lichaam (dat onvergankelijk is en zich aan de bovenkant van de borst bevindt) wordt tentoongesteld, terwijl de gratie van de ziel zich manifesteert in stenen reliëfs, waardoor het individu op een bepaalde manier in het ongewisse blijft hangen. Deze complexiteit van het graf, begrepen als een artistiek, esthetisch, spiritueel, historisch, antropologisch, sociologisch en cultureel artefact, impliceert een interdisciplinaire aanpak, wat een van de belangrijkste aandachtspunten van dit congres was.

Bovendien is het feit dat de graven gewoonlijk uit hun oorspronkelijke context werden gehaald, en zelfs gemanipuleerd en gebruikt in verschillende visuele vertogen, een andere bron van uitdagingen voor de geleerden. Aan de ene kant moeten we de impact van dergelijke processen op de huidige interpretatie van die kunstwerken achterhalen en vervolgens moeten we proberen ze te begrijpen in de context waarin en waarvoor ze zijn gemaakt. Aan de andere kant lijkt het relevant om na te denken over de meest geschikte manier om de graven in de context van een museum te promoten en te respecteren, maar ook om te debatteren over de mogelijke manieren om een historisch begrip te kweken van degenen die in hun oorspronkelijke omgeving blijven.

Een andere belangrijke dimensie van deze kunstwerken die we moeten verkennen, is hun materialiteit, zowel de oorspronkelijke, als het resultaat van het proces van hun creatie, en degene die ze gedurende hun hele bestaan hebben gekregen. Dit is een centraal punt wanneer we het

hebben over de criteria die elke vorm van restauratiewerk aan de graven moeten ondersteunen, en hun behoud als een erfgoed voor de toekomst moeten voorstellen.

Van de creatie tot de musealisatie: dit is als het ware een veelgelaagde cyclus, waarin werd nagedacht over grafmonumenten en hun 'levens'. Zodoende werden wetenschappers, museumconservatoren en restauratoren uit verschillende landen samengebracht om het middeleeuwse graf te bespreken, te begrijpen, te bevragen en in de juiste context te plaatsen.

ALMAS DE PEDRA
ESCULTURA TUMULAR: DA CRIAÇÃO À MUSEALIZAÇÃO

THE SALU COMPANY IN LAKEN
An unique funerary plaster collection

Tom Verhofstadt (Epitaaf vzw, Bruxelles)

Introducing EPITAAF NPO and the presentation of his plaster collection – Laken, Brussels

The in-situ plaster collection of Epitaaf NPO

The registration of the in-situ plaster collection of Epitaaf NPO in Adlib

Organização: FEM, HH, FCSH, MNAA, PATRIMÓNIO CULTURAL, REPÚBLICA PORTUGUESA, Odielas, FCT, FUNDAÇÃO TUMULAR/UMH/UM/BEP, Apoio: Et Comité Portugais

Het congres werd georganiseerd in vijf sessies, waarvan vier gewijd aan papers en één aan de presentatie van onderzoeksprojecten toegepast op de domeinen die door het congres werden bestreken. Hiervoor werd o.a. de presentatie van vzw Epitaaf weerhouden, 'The Salu company in Laken. An Unique Funerary Plaster Collection'. Nadat de vereniging en zijn doelstellingen werden voorgesteld, volgden aan de hand van een presentatie de eerste resultaten van het registratieproject, uitgevoerd tussen 2014 en 2016 door een collectieregistrator en een archivaris, in een databankmodel dat voorziet in kruisopzoeken; objecten kunnen worden gelinkt aan andere objecten en/of archivalische bronnen. Er werd tevens een poster gemaakt die werd

8. STAD BRUSSEL HULDIGT DE GERESTAUREERDE GRAFGALERIJEN VAN LAKEN

TOM VERHOFSTADT

Sinds de restauratie van de graf galerijen van Laken – een werf die van zeer nabij werd opgevolgd door vzw Epitaaf – werd opgeleverd in juni 2017 was het een kwestie van tijd dat deze door het Stadsbestuur plechtig zouden worden ingehuldigd. Dit ging gepaard met de publicatie van drie vernieuwde brochures met daarin een (zeer beperkte) selectie van te bezoeken graftekens op het kerkhof van Laken, in de graf galerijen van Laken en op de begraafplaats van Brussel. De redactie van de brochure met betrekking tot de graf galerijen werd verzorgd door vzw Epitaaf. De brochures zijn gratis te verkrijgen in de wachthuisjes van de Brusselse begraafplaatsen.

24 oktober 2017, Eerste schepen Alain Courtois (midden) heropent de gerestaureerde graf galerijen van Laken (Foto T. Verhofstadt © vzw Epitaaf, 2017).

9. AGENDA 2018

Noteer alvast deze data in jullie agenda:

Zaterdag 10 maart 2018 : LENTEKUIS

De Lentekuis in het atelier start op 10 maart, het weekend vóór BANAD2018. Alle helpende handen zijn meer dan welkom, voor een halve of een hele dag, u krijgt koffie, spijs en drank, ettelijke welgemeende schouderklopjes en een schitterende nachtrust gezien de voldoening van uw vrijwillige inspanningen! Een oproep volgt snel na deze Tafofiel!

Zaterdag 17 en zondag 18 maart 2018 : BANADFestival 2018.

Voor het eerst opent het atelier Salu zijn deuren in het kader van het Brussels art nouveau & art deco Festival waar een selectie van art nouveau en art deco stukken uit de collectie zullen worden tentoongesteld. De bezoeken gebeuren enkel op inschrijving via de website van het BANAD. Doch zijn leden, sympathisanten en vrijwilligers altijd welkom om de bezoekers te begeleiden en een oogje in het zeil te houden.

Zaterdag 21 april 2018 : KLUS- en OPKUISDAG

Daags voor al het moois van de erfgoeddag gaan we met borstel en dweil door het atelier Salu en zouden er hoer en daar wat klusjes kunnen worden opgeknapt. Nogmaals, alle helpende handen zijn meer dan welkom, voor een halve of een hele dag, u krijgt koffie, spijs en drank, ettelijke welgemeende schouderklopjes (die andere) en eens te meer een schitterende nachtrust gezien de voldoening van uw vrijwillige inspanningen! Een oproep volgt snel na deze Tafofiel!

25

Zondag 22 april 2018 : ERFGOEDDAG 'Kiezen'

Dit jaar staat de erfgoeddag in het thema van 'Kiezen'. Een uitgelezen moment om onze modelboeken en catalogi open te spreiden en de stalen marmer en graniet uit onze unieke steencollectie uit te lichten. Het atelier Salu opent zijn deuren voor iedereen tussen 10u00 en 18u00.

Zondag 22 april 2018 : ALGEMENE VERGADERING

We slaan twee vliegen in één klap....Wanneer het atelier zijn deuren sluit na de erfgoeddag organiseren we aansluitend onze jaarlijkse Algemene Vergadering. Een specifieke uitnodiging met dagorde en verslag van de AV 2017 volgen kort voor dit uitgelezen moment om mee te zijn met het reilen en zeilen van vzw Epitaaf. Leden en/of sympathisanten die wensen deel te nemen aan de AV zijn steeds welkom. Gelieve uw interesse per mail op info@epitaaf.org kenbaar te maken.

Andere activiteiten volgen en zullen worden aangekondigd in de volgende edities van uw vertrouwde Tafofiel.